

HOOFDSTUK 3 ZOOGDIEREN EN MENSEN

JELLE REUMER

Dat is vreemd: in de atlassen van de Nederlandse zoogdieren die tot nu toe gepubliceerd zijn, ontbreekt een zoogdier-soort waarvan er thans ongeveer 17 miljoen exemplaren in Nederland rondlopen. Als excuus kan worden aangevoerd dat dit vreemde verschijnsel zich niet beperkt tot de Nederlandse zoogdierenatlassen. Als ik willekeurig een paar andere atlassen uit mijn eigen bibliotheek bekijk – zoals de *Guide to the mammals of Pennsylvania*, of *Die Säugetiere der Türkei*, om twee toevallige voorbeelden te noemen – dan ontbreekt ook daarin deze zelfde soort die een wereldwijde verspreiding kent. Hoewel Linnaeus in 1758 de mens als *Homo sapiens* opnam in zijn systematiek van de zoogdieren, mag de mens volgens de moderne atlasmakers kennelijk niet tot de zoogdieren worden gerekend.

INLEIDING

Twee keer slechts kwam ik de mens als soort tegen (naast de in hoofdstuk 3 van deze atlas vermelde referentie uit 1822 van J.A. Bennet & G. van Olivier). Zo schreef Bekker (1996): 'Ondanks de op meerdere wijzen sterke verbondenheid met *Homo sapiens* zal [...] deze soort hier onbesproken blijven.' En bij de feestelijke presentatie van de gids *Zoogdieren van West-Europa* werd namens de auteurs een soortbeschrijving van de '(westerse, moderne) MENS – *Homo sapiens (occidentalis)*' in de vorm van een aanvullend erratum bij wijze van grap aan de aanwezigen uitgedeeld. Beide vermeldingen bevestigen mijn constatering eerder dan dat ze die ontcrachten. En dat terwijl *Homo sapiens* geheel op eigen kracht naar ons land is gekomen – iets wat we van meerdere in deze atlas wél vermelde soorten niet kunnen zeggen. Nog vreemder is deze constatering wanneer we ons realise-

ren dat de mens in de tegenwoordige rurale, agriculturele en urbane landschappen of ecosystemen moet worden beschouwd als een 'keystone species', een sluitsteen-soort. *Homo sapiens* is overal zichtbaar aanwezig en drukt zijn stempel op de belangrijkste abiotische én biotische milieufactoren. De mens creëert de milieuomstandigheden waar- onder soorten kunnen gedijen, de mens herintroduceert en laat grote grazers los in verwilderende cultuurlandschappen. Maar de mens schiet ook vossen en reeën dood en rijdt egels en dassen plat. Met iedere ingreep die mensen in de leefomgeving verrichten, beïnvloeden ze de mogelijkheden voor andere soorten – planten of dieren – om zich te vestigen of te handhaven en veel soorten leven daardoor in een door de mens gemaakte omgeving. Hamsters leven in ons land op extensief benutte akkers; veldmuizen en aardmuizen in graslanden, waaronder wegbermen; de waterspitsmuis in oude ontveningsgaten; bruine ratten in riolen en op vuilnisbelten; vlermuizen in ijskelders, oude forten en bunkers en in spouwmuren; de bever hebben we geherintroduceerd; de koniks en wisenten zijn uitgezet in omheinde arealen; de wilde zwijnen hebben officieel aangewezen leefgebieden en verder slechts 'no-go areas'. Kortom: als er iets te begrijpen valt in het voorkomen, de verspreiding, het succes en de ondergang van zoogdieren in Nederland, kan dat alleen in het licht van de menselijke invloed. *Homo sapiens* verdient dus zeer zeker vermelding in deze atlas. Daar wordt bij dezen in voorzien.

DE MENS: EEN SLUITSTEENSOORT

Nederland zou een totaal ander land zijn zonder de invloed van de mens. De ingepolderde moerassen, de drooggelegde meren, de omgeploegde akkers, de weiden vol vee,

◀ **Figuur 1**
De mens *Homo sapiens* in zijn habitat.
Foto: Jelle Reumer.
Man Homo sapiens in his habitat.

de heidevelden en de wilgengrienden, de dorpen en steden: Nederland IS de mens. Zonder mensen zouden er niet alleen geen steden zijn, maar ook het urbane ecosysteem zou er niet zijn: geen stadsduiven, geen riolen met ratten, geen muurplantjes, geen platgetreden polletjes straatgras of liggende vetmuur. Zonder de destructieve invloed van mensen op ecosystemen en natuurgebieden te willen bagatelliseren – er kan niet vaak genoeg op worden gewezen – is hier nu juist sprake van een ‘keystone species’, een sluitsteensoort. De *Oxford dictionary of ecology* geeft als definitie van een keystone species: ‘Een soort waarvan de aanwezigheid of de aanwezige hoeveelheid kan worden gebruikt om de mate te bepalen waarin de hulpbronnen van een habitat worden benut’. Dat is een wat ingewikkelde definitie. De Amerikaanse schrijfster Emma Marris geeft in haar onlangs verschenen boek *Rambunctious garden* een handiger omschrijving: ‘Een soort die een grote invloed heeft op het functioneren van een ecosysteem en op hoe het ecosysteem eruit ziet’. Een bekend voorbeeld van een sluitsteensoort is de bever. Bevers maken met hun beverdammen grote wetlands, habitats voor vissen, insecten en zelfs voor diverse andere zoogdieren. Met hun houthakkerswerk bepalen zij ook het aanzien van aangrenzende delen van de vegetatie. Wanneer de bever uit een gebied verdwijnt, zijn daarmee ook de wetlandbewonende soorten tot verdwijnen veroordeeld en krijgt de vegetatie een ander aanzien. Dat geldt in extreme mate ook voor het ecosysteem van de stad. De mens is hier van cruciaal belang en creëert met zijn handelen de omgeving waarop de natuur verder kan borduren. Dat neemt niet weg dat de mens nog altijd onderdeel van diezelfde natuur is en blijft, en ermee in permanente wisselwerking staat. Net als iedere willekeurige andere dier- of plantensoort staat ook de mens bloot aan de grillen van de natuur. Dat is niet altijd een pretje. Zoals

een veldmuis ieder ogenblik zijn leven beëindigd kan zien in de klauwen van een kerkuil, zo kunnen mensen op de meest onverwachte momenten getroffen worden door griep, een kinderziekte, een verkoudheid, een hartstilstand of een bloedprop in het brein, maar ook door brand of een natuurramp. We hebben de leeuwen en de wolven in ons deel van de wereld vrijwel geëlimineerd, maar met nare parasieten geïnfecteerde teken en muggen kunnen ons het leven behoorlijk zuur maken, in sommige gevallen zelfs tot de dood leidend. We kunnen ons dus niet aan de natuur onttrekken, maar het omgekeerde geldt in Nederland evenzeer. Daar kan de natuur, zowel de spontane als de niet-spontane, zich niet aan de mens onttrekken. We zijn tot elkaar veroordeeld.

Mensen vormen dus gewoon een zoogdiersoort, een constatering die van belang is bij het interpreteren en duiden van de ecologie in onze leefomgeving. Ook in het stedelijk leefmilieu is de mens één van de vele diersoorten die er hun domicilie hebben. Maar het is de mens die deze leefomgeving eigenhandig vormt en dat maakt de mens wel uniek, niet in bijbelse of filosofische maar in ecologische zin. Mensen zetten gebouwen neer, plaveien wegen, plaatsen hekken en muren, planten bomen, maaien gazons en graven vijvers en kanalen. Dat doet geen dier ons na. Met onze aanwezigheid en ons nog steeds toenemend aantal bepalen wij de aard van onze habitat. Dat houdt ook in dat wij voor een belangrijk deel de verspreiding van de Nederlandse zoogdieren bepalen. Welke soort waar voor kan komen is goeddeels aan ons.

Binnen de Nederlandse urbane, suburbane, rurale en half-natuurlijke ecosystemen geldt de mens als allesbepalende sluitsteensoort. Dat is niet alleen een wetenschappelijk interessante constatering, maar het schept ook verantwoordelijkheden, zelfs verplichtingen.

Figuur 2
Een megastal met varkens.
Foto: Wakker Dier.
A mega swinery.

GEDOMESTICEERDE ZOOGDIEREN

De zoogdieren waarmee we in het dagelijks leven geconfronteerd worden zijn vrijwel altijd gedomesticeerd: gezelschapsdieren zoals honden, huiskatten en konijnen, en landbouwhuisdieren, oftewel het vee. In 2012 leefden in Nederland 3,9 miljoen huiskatten, 2,2 miljoen honden en 1,6 miljoen konijnen en knaagdieren (DIBEVO 2014).

Hoeveel zwerfkatten er in Nederland rondlopen is onbekend. Cijfers in diverse bronnen op internet fluctueren tussen honderdduizend en drie miljoen; het eerste getal zal zeker te laag zijn en het tweede veel te hoog. Daarbij komt de moeilijkheid dat de definitie van een zwerfkat onduidelijk is: zijn dat dakloze en thuisloze katten die niemands eigendom zijn of lijken? Of zijn het ook gewone huiskatten die af en toe buiten komen om zich aan een jonge merel te vergrijpen? Wel is bekend dat jaarlijks 14 à 15.000 zwerfkatten door jagers worden geschoten.

Grotere aantallen dan bij de gezelschapsdieren komen we tegen bij de landbouwhuisdieren. In Nederland leefden op enig moment in 2014 ruim 12 miljoen varkens, ruim vier miljoen stuks rundvee, bijna een miljoen schapen, ongeveer eenzelfde aantal edelpelsdieren, en verder een krappe halve miljoen geiten en 130.000 paarden en pony's (CBS 2014C). Met een totaal van 18,8 miljoen landbouwhuisdieren, 7,7 miljoen gezelschapsdieren, mogelijk een miljoen of meer zwerfkatten en ook nog een half miljoen zoogdieren die in 2013 als proefdier werden gebruikt (STICHTING INFORMATIE DIERPROEVEN 2014), telt ons landje dus bijna 30 miljoen zoogdieren die niet in deze atlas worden behandeld, want deze atlas behandelt alleen de wilde zoogdierfauna. De aantallen daarvan zijn veel geringer, al zullen de aantallen bruine ratten, huismuizen en veldmuizen ook ongetwijfeld zeer groot zijn.

Bijna 30 miljoen. Onze bejegening van al deze dieren verschilt zeer per categorie. Grofweg zou een onderscheid gemaakt kunnen worden tussen de economisch relevante dieren aan de ene kant (de landbouwhuisdieren en de proefdieren) en de vooral sociaal relevante aan de andere (de gezelschapsdieren). Het verschil in bejegening heeft een achtergrond die waarschijnlijk vooral filosofisch te begrijpen en te duiden is. Een landbouwhuisdier is een productiefactor. Het dier is als zodanig op te vatten als een grondstof, een leverancier van vlees, zuivelproducten, vacht of andere (half)producten. Zoals graan op een akker groeit en appels aan een appelboom, zo groeit vlees aan een varken en vormt zich melk in een koe. In extreme vorm kwam deze economische benaderingswijze in 2013 naar voren toen de dierenbeschermingsorganisatie People for the Ethical Treatment of Animals (PETA) een filmpje op YouTube zette (PETA 2013), dat liet zien hoe in China angorawol wordt geplukt van levende, krijsende konijnen. Na drie maanden is de vacht weer aangegroeid en herhaalt zich dit drama. De angorakonijnen worden gezien als een machine, maar evengoed geldt dit voor de beduidend minder wreed behandelde productiedieren in Nederland.

Het is de cartesische benadering van dieren. Descartes zag dieren als machines, als mechanieken, dit in tegenstelling tot mensen die een ziel bezitten en ergens een mening over kunnen hebben. Overigens kent ook de Bijbel de dieren een aan de mens ondergeschikte rol toe. Het voert te ver

om een en ander hier uitgebreid te behandelen, maar zowel in het scheppingsverhaal (GENESIS 1) als in de gebeurtenissen direct volgend op de zondvloed (GENESIS 9) lezen we dat dieren en mensen op verschillende momenten worden geschapen (en daarmee inherent van elkaar verschillend zijn) en dat de bevreemde dieren aan de macht van de mensen zijn overgeleverd, met name om hen te dienen als voedsel. Met – toegegeven – enige overdrijving kan gesteld dat de combinatie van Bijbel en Descartes de plofkip en het kistkalf hebben opgeleverd.

Tussen de genoemde Chinese wolplukkers en hun konijnen ontstaat geen andere relatie dan die tussen een bakker en zijn oven of een automonteur en zijn steeksleutel, er vindt geen vorm van hechting plaats. De ergste uitwassen van deze 'kille' benadering zijn intussen door wetgeving en voortschrijdend fatsoen uit onze westerse samenleving verbannen. Er worden geen hondenkarren meer gebruikt, het couperen van oren en staarten is bij honden sinds 2001 verboden en tegenwoordig ook bij paarden en schapen (maar nog niet bij varkens), langzamerhand ontstaat steeds striktere wetgeving op het gebied van huisvesting van (kist)kalveren en (batterij)kippen enzovoort. Tegelijkertijd blijft de visie dat dieren gewoon productiefactoren zijn en dat we – kort samengevat – niet zo moeten zeuren ook gehoord worden, zoals in 2013 nog bij monde van VVD-kamerlid Helma Lodders. De vraag speelde toen of dieren medeschepselen zijn met welzijnsbelangen en een integriteit die kan worden geschonden of dat ze buiten ons staande cartesische objecten zijn met een economisch nut? Deze vraag vormde de basis voor een discussie in de Tweede Kamer die op 3 december 2013 door dagblad Trouw als volgt werd verslagen (ik geef het betreffende tekstfragment uit de krant hier letterlijk weer omdat het beide uitgangspunten fraai aan ons toont):

In het regeerakkoord is nagenoeg niets vastgelegd over dierenwelzijn. De hardste afspraak betreft het verbod op wilde circusdieren. Voor het overige hebben VVD en PvdA de handen vrij om het partijbelang te dienen. En dat doen ze volop.

Dijksma is nog geen jaar staatssecretaris. In die relatief korte periode heeft ze, al dan niet samen met de sector, een reeks maatregelen getroffen die het welzijn van dieren moet bevorderen. Dit tot grote tevredenheid van haar eigen fractie. Zo stelt de staatssecretaris per 2016 een verbod in op het koudmerken van koeien. Een klein deel van de veehouders laat nu nog ter herkenning een cijfer op de huid van het dier bevroren. Volgens Dijksma tast dit 'de integriteit' van de koe aan. VVD'er Lodders noemt het koudmerken 'noodzakelijk' en wil dat de staatssecretaris van een verbod afziet.

Dijksma vindt daarnaast dat runderen op een natuurlijke manier hun kalveren op de wereld moeten kunnen zetten. Enkele rassen kunnen dat niet. Fokmethoden zorgen ervoor dat hun kalveren te groot zijn. Onwenselijk, vindt Dijksma. Als de sector dit probleem niet zelf oplost, komt ze met een fokverbod. Lodders vreest dat de fokkerij zich verplaatst naar het buitenland.

Ook de varkens veroorzaken onenigheid. Dijksma wil niet dat boeren de staartjes couperen (lees: afbranden). Lodders: 'Dat is volgens de sector onmogelijk. Het leidt tot welzijnsproblemen'.

▶ **Figuur 3**
 Gillis Smak Gregoor: Landschap met vee.
 Collectie Dordrechts Museum.
Gillis Smak Gregoor: Landscape with cattle.

Het vee is in ons land al sinds eeuwen een belangrijke productiefactor, niet alleen op rurale, kleine schaal maar ook ten behoeve van handel en export. Al in de zeventiende eeuw vormden de Nederlandse zuivelproducten een belangrijk exportproduct. Tegenwoordig bestaat een zeer belangrijk deel van onze economie uit (export van producten van) de land- en tuinbouwsector. Ook de transportsector profiteert daar van mee. Men transporteert varkens, kalveren, koeien, kippen en ander vee over de hele wereld. Meestal gaat dat vrij ongemerkt en komen er alleen berichten over naar buiten bij misstanden, zoals bloedende en stervende varkens in vrachtauto's of bij de uitbraak van ziekten als mond- en klauwzeer of varkenspest. Maar het vee heeft natuurlijk ook een andere kant, zie bijvoorbeeld de beelden die ieder voorjaar de nieuwsjournals halen, van springende koeien die van vreugde uit hun bol gaan wanneer ze voor het eerst weer de wei in mogen.

Een zijdelings aspect van de veehouderij en de aanblik van vredig herkauwende runderen is het gebruik van vee in de romantische schilderkunst, vooral in de negentiende eeuw. De idyllische taferelen uit die tijd, met rotspartijen, klatende beken, spiegelende meertjes en achteloos rondlopend vee, kennen we allemaal. Er komt in dergelijke taferelen geen wolf aan te pas – een constatering die wellicht en onvermoed grote gevolgen heeft voor de wijze waarop we tegenwoordig naar de inzet van grote grazers in gebieden als de Oostvaardersplassen kijken. Daar overheerst ook een romantische behoefte, een pastoraal beeld waar eigenlijk geen wolf in thuisloort. Jagers ook niet, trouwens.

DE HUISMUIS IN KEUKEN EN LABORATORIUM

Nog interessanter wordt de zaak wanneer we kijken binnen de taxonomische omgrenzing van één soort. In ons land

zijn diverse fraaie voorbeelden te vinden van verschillende bejegening, niet van verschillende soorten zoogdieren, maar van exemplaren binnen een en dezelfde soort. Ik neem als voorbeelden het varken en de huismuis. Van het varken komen in ons land twee vormen voor: het gedomesticeerde varken (ruim 12 miljoen stuks, zie bovenstaand) en het wilde varken of wild zwijn, waarvan er enkele duizenden mogen voorkomen in twee beleidsmatig daartoe aangewezen gebieden: de Veluwe en de Meinweg. De gedomesticeerde varkens vallen onder de regelgeving voor de veehouderij, de wilde varkens vallen onder de Flora- en faunawet. Hun bejegening is dus heel verschillend. Zoveel verschil als we aantreffen bij de huismuis is echter uniek. Daar is slechts het adjectief schizofreen van toepassing.

De huismuis is een in Nederland algemeen voorkomende knaagdiersoort. Huismuizen, de naam zegt het al, hebben een voorkeur voor huizen (gebouwen), meer in het algemeen voor de menselijke leefomgeving. Het is een typische cultuurvolger: waar mensen zijn, zijn huismuizen. Mensen laten veel rommel slingeren, etensresten, kruimels, en hebben al sinds het Neolithicum de gewoonte om voedselvoorraden aan te leggen. Schuren, kelders en zolders vol granen, peulvruchten, aardappels en andere lekkernijen lach(t)en de muis toe. Muizen profiteren daar met graagte van en worden dus vanouds beschouwd als plaagdieren. Met katten, muizenvallen en vergif worden ze te lijf gegaan, waarbij gezien de enorme voortplantingscapaciteit van de knaagdiertjes bijna altijd sprake is van 'dweilen met de kraan open'. De huismuis wordt alom gehaat. Tegelijkertijd is de huismuis ook een geliefd dier. Omdat hij genetisch voor 95% overeenkomt met de mens is de huismuis een van de meest favoriete laboratoriumdieren voor het doen van onderzoek. De grootste muizenleverancier ter

wereld is hierbij een Amerikaanse firma, The Jackson Laboratory, die vanuit vestigingen in Maine, Californië en Connecticut de rest van de wereld voorziet van miljoenen huismuizen. Bijna drie miljoen gaan er daar per jaar over de toonbank. De huismuis wordt alom gevraagd.

Deze eigenaardige, zoals al gezegd schizofrene, benadering is niet alleen een artefact van het menselijk brein, hij is ook in wet- en regelgeving neergelegd. Dat viel een Wageningse onderzoeker al eerder op, en naar aanleiding van een onderzoek aan de WUR stond het volgende artikel in het Algemeen Dagblad van 23 september 2008:

WAGENINGEN – De bestrijding van ratten en muizen is gruwelijk en wreed. Terwijl wetenschappers in onderzoekslaboratoria de knaagdierjes zo ethisch mogelijk behandelen, brengen particulieren muizen en ratten op een langzame en zeer pijnlijke manier om het leven.

Dat stelt de Wageningse wetenschapper Bastiaan Meerburg, die onderzoek deed naar knaagdierenbestrijding op boerderijen. Volgens Meerburg treft de kleine knaagdieren een lot dat veel gruwelijker is dan dat van vleesvarkens en -koeien of van laboratoriumdieren. Tot in de jaren '60 was er een bestrijdingsmiddel in de handel dat ratten en muizen in één keer doodde. Dat werd verboden omdat het voor kleine kinderen en huisdieren te gevaarlijk was. Sindsdien zijn volgens Meerburg zogeheten rodenticiden de meest gebruikte verdelgingsmiddelen. 'Ratten en muizen moeten meer porties van dit middel eten om eraan te sterven. Het veroorzaakt bloedingen in hun darmen. Het duurt zes tot zeven dagen voor de dood intreedt. De dieren hebben ondertussen niet door dat het gif de symptomen veroorzaakt en blijven ervan eten.' Dat alles is erg wreed, vindt de wetenschapper. 'Wij proberen ratten en muizen in onderzoekslaboratoria ethisch te behandelen. Maar als diezelfde dieren rondlopen in onze huizen of op onze boerderijen, dan stelt die ethiek ineens niets voor. Dan trekken bewoners en boeren alles uit de kast om die beesten uit te schakelen. En dat vinden wij op zijn minst vreemd.' Omdat de laatste dagen van vergiftigde dieren 'gruwelijker zijn dan die van de dieren die wij opeten of waarmee wetenschappers experimenteren' wil Meerburg dat particulieren en boeren alternatieve bestrijdingsmethoden gaan gebruiken. (...)

In ons land bemoeit de Nederlandse Voedsel- en Warenautoriteit (NVWA) zich met het fenomeen plaagdier. Zo lezen wij op de website van de NVWA dit zinnetje onder het kopje 'Ongedierte':

Muizen, vliegen en kakkerlakken zijn voorbeelden van ongedierte. Zij worden ook wel plaagdieren genoemd. Zij kunnen een risico vormen voor de voedselveiligheid. De bestrijding ervan moet door professionals worden gedaan.

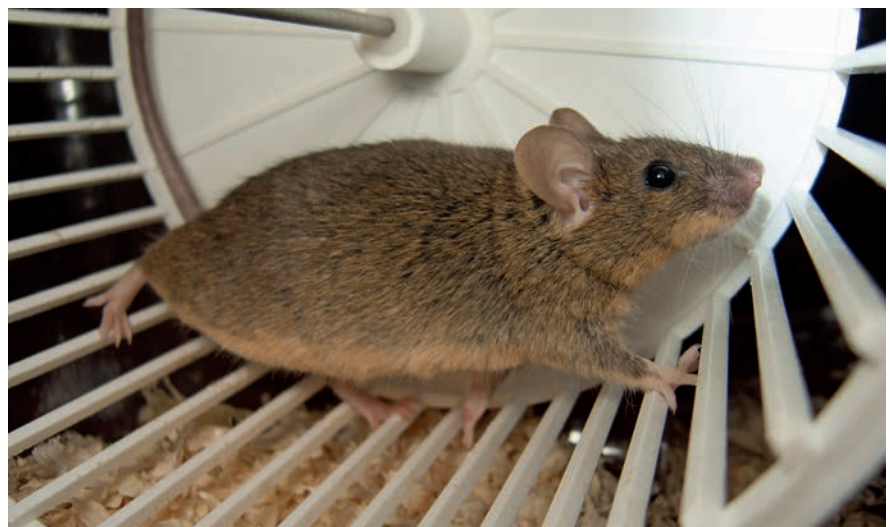
De website biedt een document met nadere informatie over ongedierte voor ondernemers in winkelcentra en andere bedrijfsverzamelgebouwen. Hierin schetst men eerst hoe men de huismuis kan herkennen ('ranke bouw; 6-11 cm lang; grote oren en een lichte buik; kleur licht- tot donkerbruin; staart even groot als het lijf; keutels lijken op hagelslag'), vervolgens welke schade kan optreden ('knaagschade aan voorraden en verpakkingen; knaagschade aan leidingen,

▲ **Figuur 4**
Beroemd ongedierte: de Tweede Kamermuis. Collectie Natuurhistorisch Museum Rotterdam. Foto: Kees Moeliker.
Famous pest: this mouse was trapped in the Dutch parliament.

isolatiemateriaal; kans op brand en hoge kosten; bevuilding door urine en keutels; overbrengen van ziekten; imago-schade; hoge schadekosten') en daarna welke, zoals men dat noemt, leefactoren van belang zijn ('de muis is een alleseter o.a. granen, peulvruchten en noten en vetrijke spijzen; opslag van goederen en verpakking [papier, karton, enz.]; verlaagde plafonds; retourproducten; onbeheersbaar afval'). Dat valt allemaal niet mee en het staat ook in schril contrast met de regelgeving op het gebied van laboratoriummuizen. Voor proefdieren in het algemeen en dus ook voor huismuizen zijn wij uiterst humaan. Het mag ze aan niets ontbreken, en behalve het feit dat ze onderworpen kunnen worden aan een weinig vrolijk stemmende dierproef leven de Nederlandse proefdieren als God in Frankrijk. We kennen in ons land de Wet op de Dierproeven. De soms wat taai wettekst geeft een goed beeld van de grote zorgvuldigheid waarmee wij in ons beschaafde land met proefdieren omgaan. Er blijkt uit dat er hoge eisen worden gesteld aan de huisvesting en aan het voedsel dat de muizen eten, aan de deskundigheid van het personeel dat de dieren verzorgt en hanteert en aan de aard van de proeven zelf. Zogenoemde LD50-proeven (LD betekent lethale dosis en 50 is een percentage; het gaat hierbij om proeven waarbij wordt gezocht naar de concentratie van een te toetsen stof die aan het voer wordt toegevoegd, waarbij 50% van de proefdieren overlijdt) zijn verboden en herhaling van proeven is ook uit den boze.

▼ **Figuur 5**
Een laboratoriummuis. Foto: Kamiel Spoelstra.
A laboratory mouse.

Dit alles geldt dus niet voor soortgenoten die de pech hebben zich niet in een laboratorium maar in een supermarkt of shoarmazaak te bevinden. Voor hen zijn slechts LD100-methoden voorzien in de wet. Ze moeten allemaal dood. Dat roept de vraag op of de ene huismuis anders is dan de andere, en dus op welke gronden de betreffende behandeling (respectievelijk voorkoming van ongerief dan wel bestrijding) is gebaseerd.

DE WALVIS ALS JACHTBUIT EN KNUFFELOBJECT

Toen enkele jaren geleden de toenmalige premier Jan-Peter Balkenende een metafoor zocht voor gezonde ondernemingslust en doorzettingsvermogen, bezigde hij de term 'voc-mentaliteit'. Zeer waarschijnlijk doelde hij daarmee niet op het beeld van de volgegeten voc-handelaar die zich, gehuld in zwarte kleding en met een spierwitte molensteenkraag om de nek, koelte liet toewuiven door een onderdanige Javaan, maar eerder op de onverzettelijkheid van de zeventiende-eeuwse zeebonk. Op de scheepsjongens van Bontekoe, Paddeltje en dergelijke fictiehelden. Of op de mannen die in de winter van 1596-1597 op Nova Zembla moesten overwinteren. Of de traankokers van Smeerenburg. Balkenende had in plaats van 'voc-mentaliteit' beter kunnen spreken over de mannen van de Noordsche Compagnie. Dat waren pas helden, 'mannen met baarden'!

De Noordsche Compagnie (nc; ook wel Groenlandsche Compagnie genoemd) was een in 1614 opgerichte handelsmaatschappij die zich, naar analogie van de voc en de West-Indische Compagnie, richtte op handel en exploratie, in dit geval van het noordelijke deel van de Atlantische Oceaan. De jacht op walvissen was strikt gereguleerd en onderlinge prijsafspraken hielden de bedrijfstak gezond. De nc hield in 1642 al weer op te bestaan. Het gevolg daarvan was dat er geen vorm van toezicht meer op de walvisvangst bestond en de bedrijfstak in omvang explodeerde. Je zou in hedendaagse termen kunnen stellen dat de nc een vorm van duurzame vangst nastreefde en dat er na de opheffing van de nc door ongebreidelde marktwerking en concurrentie overbevising optrad. De gevolgen daarvan kennen we. In 1873 stopte de walvisvaart, zij het slechts tijdelijk.

Figuur 6

Een potvis wordt aan boord van de Nederlandse walvisvaarder Willem Barendsz aan stukken gesneden.

Foto: W.F.J. Pielage/Nationaal Archief/Collectie Spaarnestad. *A sperm whale is dissected on board of a whaler.*

De walvissen waren een belangrijke grondstof voor van alles en nog wat. Het spek of blubber werd tot het olieachtige traan gekookt. Deze olie werd gebruikt voor verlichting, voor de zeepfabricage en in de leerlooierij. De hoornachtige platte baleinen werden verwerkt tot siervoorwerpen als doosjes, mesheften, paraplu's en waaiers en vonden toepassing in de kledingindustrie als steunmateriaal in korsetten, hoepelrokken en hemdboorden. Vet uit de grotere botten, vooral de onderkaak, leverde een fijn soort olie (zogenoemde kneukolie of kneukelolie), die werd gebruikt als middel tegen reumatiek. De onderkaken en andere grote botten vonden een bestemming als paaltjes, grafzerken, poortjes en stoepjes. Vrijwel niets bleef onbenut. De relatie tussen mens en walvis was een strikt economische: de walvis was een delfstof. Zoals men ijzer uit ijzererts maakt en potten bakt van rivierklei, zo maakte men olie uit walvis.

Een sprong in de tijd brengt ons bij de Tweede Wereldoorlog, een oorlog die ons land gebrek opleverde aan zo ongeveer alles. Om in de behoefte aan vet, olie, margarine en andere uit walvis te fabriceren producten te voorzien, werd de Nederlandsche Maatschappij voor de Walvisvaart (nmw) opgericht, die al in 1945 een tweedehands Zweedse tanker kocht en deze liet verbouwen tot walvisvaarder. Het was de eerste Willem Barendsz; in 1946 begon deze walvisvaarder met zijn werk. Op zondag (!) 27 oktober 1946 voer het schip uit. Onder de klanken van het Wilhelmus kwam het schip om zes minuten voor negen los van de kade in Amsterdam; om 10 uur werd in alle kerken voor het succes van de expeditie gebeden en aan het einde van de middag was de zee bereikt. Over deze eerste tocht is een boek verschenen (Kolkman, sine dato). Het voorwoord van Jan D. Rempt verwoordt fraai de reden van de hernieuwde walvisvaart:

Te weinig wordt beseft, dat de strijd om de voedselvoorziening gepaard gaat met bijzondere krachtsinspanning. Al te gemakkelijk staat men klaar met kritiek: er is te weinig vet, men krijgt te weinig sla-olie, het boterrantsoen is te laag. Jawel: er is niet voldoende! De tekorten moeten worden aangevuld. Uit welke bronnen? De wereldvoorraden en de wereldproductie zijn te gering om aan alle behoefte-aanvragen te kunnen voldoen. Maar er is één bijkans onuitputtelijke bron, die de grondstof voor de margarine kan leveren, als men zich de moeite getroost zelf, met eigen kracht, met eigen middelen, er uit te putten. Het is de bijkans oneindige Antarctische Zee, waar de walvis in groten getale voorkomt. Er zit dus niets anders op dan een eigen expeditie uit te rusten. En dat is geschied. De 'Willem Barendsz' heeft gezegevierd.

De rest van het boek is een masculiene heldenzang. Er staan foto's in met bijschriften als 'Vangst afgeleverd. Volle kracht op zoek naar nieuwe buit' en 'Harpoenier treft doel'.

Het schip was echter te klein. Al snel werd daarom een nieuwe Willem Barendsz besteld en in 1955 werd dit schip in gebruik genomen. Met een tonnage van bijna 27.000 brutoregisterton was het een van de grootste walvisfabriekschepen ter wereld. Nog altijd bracht deze door ons thans zo verguisde nijverheid de hoofden op hol! Het Polygoon-

journaal berichtte met nasale stem wanneer het schip weer binnenvoer, en het ene na het andere (jongens)boek vol heldenverhalen verscheen. Nog even kon Nederland zich een belangrijke maritieme natie wanen en zich spiegelen aan de stoere heldhaftigheid van de zeventiende eeuw. Tussen 1946 en 1964 werden in 18 vangtochten in het Antarctische gebied bijna 28.000 walvissen gevangen en tot traan gekookt. Het feest zou niet lang duren. De walvisvangst werd snel onrendabel. Al in 1964 werd de Willem Barendsz van de hand gedaan. Het schip zou in buitenlandse handen nog lang dienst doen als vismeelfabriek en pas in 2001 worden gesloopt.

We zijn nu twee generaties verder en thans leidt de dood van een aangespoelde walvis tot het aansteken van waxinelichtjes en een stille tocht. In de tussentijd heeft dus een ware verschuiving plaatsgevonden in onze bejegening van de walvis. Walvissen zijn knuffeldieren geworden. In het kielzog van de zeehonden zijn ook andere zeezoogdieren opgeklimmen tot de categorie van zwaar beschermde diersoorten. De zeehonden hebben hun status onder andere te danken aan de activiteiten van Lenie 't Hart en haar opvangcentrum in Pieterburen, maar ook aan de jarenlange strijd tegen de wrede Canadese knuppeljacht op jonge zeehonden voor de bontindustrie. Wellicht nog meer hebben zeehonden geprofiteerd van hun juveniele gezichtsmorfologie, die een humane uitdrukking oplevert. Vooral jonge zeehonden (zowel de witte baby's in Canada als de 'huilers' van de Waddenzee) hebben een enorm vertederend effect dankzij hun platte snuit met twee grote, frontaal staande ogen en een blik die door mensen als lief en schattig wordt ervaren. Walvissen profiteren ook van andere aspecten van hun gedrag én van niet-biologische factoren zoals de populariteit van de vroegere televisieserie Flipper. Walvissen bleken intelligente dieren te zijn en hun gedrag vertoont overeenkomsten met ons eigen gedrag. De dieren hebben een zeker empathisch vermogen, ze kunnen individuen herkennen en vertonen een sterk ontwikkelde sociale structuur. Het zijn net mensen. Deze vermenschlijking van de dieren leidt inmiddels tot een bejegening die ver afstaat van die uit de jaren tot 1964. Aan de hand van twee voorbeelden uit het recente verleden kan dit worden geïllustreerd: de orka Morgan en de bultrug Johanna.

Morgan

Morgan is de naam die gegeven werd aan een jonge, vrouwelijke orka die in 2010 levend werd aangetroffen in de Waddenzee. Het dier van 3,5 m lang was duidelijk verzwakt en werd, hoewel er destijds nog geen protocol voor de opvang van grote walvisachtigen bestond, opgevangen in Dolfinarium Harderwijk. Daar verbleef Morgan ongeveer anderhalf jaar. De emoties liepen hoog op. Diverse groeperingen en individuen, verenigd in de Orka Coalitie, eisten vrijlating en stapten daartoe naar de rechter. Ook de Tweede Kamer bemoeide zich ermee.

De discussie concentreerde zich rond de vraag of Morgan kan worden vrijgelaten in zee, of niet; althans, of een eventuele vrijlating het dier ten gunste zou komen. Bijkomende onderwerpen waren en zijn de lopende discussies rond het bestaan van dolfinaria in het algemeen en die van Harderwijk en Loro Parque (Tenerife) in het bijzonder. Er ont-

stonden ook complotgedachten: 'Dolfinarium Harderwijk knew very well that they didn't 'rescue' Morgan, they only made her well to SELL her!!' (letterlijk citaat uit een ingezonden reactie op een website).

Uiteindelijk werd Morgan, met een daartoe door het Ministerie van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie verstrekte vergunning, overgebracht naar het dolfinarium Loro Parque op Tenerife. Eind november 2011 vond de verhuizing plaats. Om te voorkomen dat protesten tegen de overplaatsing uit de hand zouden lopen, was er door de burgemeester van Harderwijk voor de dag van het transport een noodverordening uitgevaardigd. Morgan leeft nu nog altijd in Loro Parque, overigens in suboptimale omstandigheden want naar het schijnt wordt Morgan daar niet in de orkagroep geaccepteerd (de naderhand geconstateerde doofheid van het dier kan hierbij wellicht een rol spelen). De roep om vrijlating dan wel het overbrengen van Morgan naar een omheind stuk zeeservuaat aan de Noorse kust en dus dichterbij haar vermeende familie, is nog altijd niet verstornd.

Het geval Morgan houdt nog altijd veel mensen bezig op het internet, bijvoorbeeld via de site van de Free Morgan Foundation (www.freemorgan.org). Ook een website als us.whales.org/blog staat vol met reacties vol hoofdletters en uitroepstekens van boze en opgewonden mensen. Zelden heeft een dier zoveel emoties losgemaakt als deze orka, tot Johanna strandde...

Johannes / Johanna

De moderne, westerse mens heeft grote moeite met een van de belangrijkste wezenskenmerken van het leven, de dood. De dood is een verschijnsel waarmee we niet of zo weinig mogelijk geconfronteerd willen worden. Dat geldt voor de dood van mensen, maar evenzeer voor die van dieren. Menselijk sterven, hoewel dagelijks onderwerp van nieuwsberichten en ook van romans, films en gewelddadige televisieseries, wordt buiten deze context nauwelijks geaccepteerd. Het doodgaan van dieren evenmin. Wij kopen ons vlees in onherkenbare en liefst voorverpakte vorm zodat we zo min mogelijk beseffen dat er voor de karbonade of de biefstuk een dier is doodgegaan.

Figuur 7
De bultrug Johanna.
Foto: Salko de Wolf.
The humpback whale Johanna.

Figuur 8
Cartoon van Tom Janssen uit Trouw van 9 september 2013.

Het sterven van een grote walvis blijkt ook zo'n moeilijk te aanvaarden feit. Maar alle walvissen zullen ooit overlijden. Omdat ze in de oceanen leven, onttrekt zich het sterven van walvissen meestal aan onze waarneming. De dieren gaan dood, drijven een tijdje in toenemend opgeblazen vorm rond en zinken ten slotte naar de bodem, om aldaar nog een belangrijke functie te gaan vervullen als leverancier van voedingsstoffen voor een compleet ecosysteem. Af en toe heeft een walvis de pech om stervend aan te spoelen. Dood aanspoelen is nog tot daar aan toe, maar een stervende walvis, dat vinden we onaanvaardbaar. Daar willen we wat aan doen! We rukken uit om het dier te redden, vanuit zeehondenopvangcentra en met de welwillende toezeggingen van sleepbootbedrijven komt er een compleet circus op gang om de loop van de natuur te veranderen. Een in dit verband wel zeer interessant geval betrof een op woensdag 12 december 2012 op de Razende Bol bij Texel gestrande nog levende bultrug. Het dier is uiteindelijk, vier dagen later, op zondag 16 december overleden. Wat zich in de tussentijd aan beroering afspeelde, tart iedere verbeelding. Een reddingspoging op de dag van de stranding mislukte en de dag erna lukte dat ook niet. Op de vrijdag werd besloten het dier te euthanaseren met een spuitje, maar ook dat mislukte.

Op zaterdag leefde hij nog. Toen werd bekendgemaakt dat hij zo verdrietig was dat hij huilde. Dat wil zeggen, er droop vocht uit de oogkassen dat als tranen van verdriet werd geïnterpreteerd. Op zondag was hij dood. Op de rug van de bultrug zaten een paar ronde gaten of mogelijk littekens. Wat kwamen die vandaan? Wie had dat gedaan? In die paar dagen tussen stranding en dood waren er geheimzinnige 'mannen in witte pakken' bij het dier gesignaleerd – en dus was er zonder meer sprake van een complot. Daar zat de overheid natuurlijk achter, en Naturalis dat per se het skelet moest hebben, en het Texelse Ecomare dat met de overheid en Naturalis onder een hoedje speelde; de medewerkers werden met de dood bedreigd. De burgemeester van Texel, die een noodverordening uitvaardigde, werd ook

bedreigd. De noodverordening moest voorkomen dat iedereen zich zomaar naar het dier kon begeven, maar dat voedde juist het complotdenken in niet geringe mate. 'Ze hebben die fis vermoord!' werd er gescandeerd. Op zondagavond werd er, na een oproep op Facebook, in Den Helder een stille tocht georganiseerd, waaraan ongeveer 60 mensen deelnamen. Er werden waxinelichtjes aangestoken, naar ik mag veronderstellen voor het zielenheil van de arme Johannes.

Detail: na de autopsie bleek Johannes een vrouwtje en is de onfortuinlijke bultrug postuum omgedoopt tot Johanna. Behalve het skelet, dat bij Naturalis in Leiden ligt opgeslagen, is ook de rest van Johanna uiteindelijk nuttig terechtgekomen. Het Algemeen Dagblad meldde op 19 juli 2013 laconiek en zakelijk:

De bultrug die vorig jaar stierf op de Razende Bol bij Texel, is verwerkt tot motorolie en stroom. De resten zijn omgezet in biomassa voor groene elektriciteit. Haar vet ging naar olie-verwerkers. De walvis levert na haar dood een jaar lang genoeg stroom op voor vijf Nederlandse gezinnen.

De Partij voor de Dieren verzocht de overheid in het kielzog van de stranding om een protocol voor gestrande zeezoogdieren waarin nauwkeurig zou moeten omschreven staan wie wat mag doen in een dergelijk geval. In het concept *Protocol stranding levende grote walvisachtigen*, versie 1.1, van 26 juni 2013, uitgegeven door het Ministerie van Economische Zaken, wordt de reden van de regeringszorg als volgt verwoord:

De stranding van een levende grote walvis komt in ons land zelden voor, niettemin is het belangrijk hier goed op voorbereid te zijn. Belangrijk uitgangspunt hierbij is dat het welzijn van het dier steeds voorop dient te staan. Stranding van een walvis kan voor het 'publiek' een emotionele gebeurtenis zijn, mede vanwege de grote kans op overlijden van het dier.

(...)

Dit protocol is opgesteld voor gestrande levende grote walvisachtigen (Cetaceae) [sic]. Het heeft betrekking op de volgende situaties:

1. *Stranding van een levende baleinwalvis (ongeacht de grootte);*
2. *Stranding van een tandwalvis of ander walvisachtige groter dan 3 meter.*

Voor dit protocol wordt stranding gedefinieerd als de situatie waarin een grote walvis is terechtgekomen, waarbij het niet meer zelfstandig terug in dieper water kan komen. Het protocol heeft alleen betrekking op levend gestrande walvissen; voor dode aangespoelde dieren bestaat reeds een protocol, namelijk de Samenwerkingsregeling Bestrijding Kustverontreiniging van mei 2007 voor Rijkswaterstaatdiensten.

Zowel het dierenwelzijn als het welbevinden van het publiek staan dus centraal in het 28 pagina's tellende document. Enerzijds kan hierbij worden geconstateerd dat het dier hier niet in de cartesische zin louter als een mechanisch voorwerp wordt beschouwd, anderzijds zien we dat het feit dat een dier kan doodgaan (en welk dier gaat uit-

eindelijk niet een keer dood?) als een te vermijden gegeven moet worden gezien. De meest van realiteitszin gespeende zin in het protocol is de volgende:

Wanneer het gelukt is om het gestrande dier weer terug in zee te krijgen moet het – indien mogelijk – worden ondersteund om zijn blaasgat boven water te houden. Na geïmmobiliseerd te zijn geweest op het land is het voor het dier waarschijnlijk moeilijk om in fysiologische positie te zwemmen en kan het opnieuw stranden of verdrinken als het niet ondersteund wordt. Na een periode aan land, kan het noodzakelijk zijn om het dier (enkele uren) te ondersteunen voordat het zijn evenwicht en conditie herwint.

Hoe men een weer drijvend gekregen bultrug van vele tonnen gedurende enkele uren zodanig wil ondersteunen dat zijn (of haar) ademopening boven water wordt gehouden, vermeldt het protocol niet, het is namelijk onmogelijk. Het toont de wereldvreemdheid van het hele geval. Gelukkig kwam er snel een test: op 28 juli 2013 strandde een potvis bij Oosterend op Terschelling. Na een mislukte poging om volgens protocol het dier naar zee terug te geleiden, blies hij zijn laatste adem uit en was dood. De conform protocol verantwoordelijke strandingscoördinator was echter niet bevoegd om de dood te constateren. Daartoe moest eerst een dierenarts uit Harlingen worden overgevaren, want alleen een daartoe aangewezen dierenarts heeft de bevoegdheid om, zoals de Volkskrant van 30 juli 2013 licht badinerend schreef, vast te stellen dat een levenloze potvis dood is. Overigens, zo constateerde deze krant ook, was het niet conform protocol dat de potvis vanzelf doodging. Het protocol kent slechts de scenario's: 'terugkeer in zee', 'tijdelijke opvang' en 'palliatieve zorg/ euthanasie'. Spontaan overlijden hoort daar niet bij.

EXOTEN

Zoogdieren die een bijzondere band met mensen hebben, zijn de exoten: zij zijn tenslotte door mensenhand hier terechtgekomen. In totaal telt ons land op dit moment minstens 15 soorten exoten onder de in het wild levende zoogdieren (tabel 1). Deze gegevens kunnen (op de wasbeerhond na) worden gevonden op de website van de Werkgroep Exoten (een gecombineerde werkgroep van de Werkgroep Ecologisch Waterbeheer en de Nederlands-Vlaamse Vereniging voor Ecologie; www.werkgroepexoten.nl).

De Werkgroep Exoten houdt zich in brede zin met het exotenprobleem bezig, niet alleen met de zoogdieren, maar ook met de overige gewervelden, van huiskraai tot brulikker, de ongewervelden, van tijgermug tot ribkwal, en de planten, van watervanell tot Japanse duizendknoop, en houdt daar een informerende website over bij. Het is dan ook nogal een probleem. De rijksoverheid heeft bovendien een Team Invasieve Exoten in het leven geroepen (onderdeel van de Nederlandse Voedsel- en Warenautoriteit NVWA; zie de website www.nvwa.nl), dat zich met dit onderwerp bezighoudt.

In de in tabel 1 vermelde lijst van zoogdieren staan overigens soorten die wij niet als exoot ervaren maar het formeel wel zijn, zoals damherten, de beide rattensoorten en het konijn, en soorten die zich niet als een daadwerkelijk

knaagdieren

grijze eekhoorn *Sciurus carolinensis*
Pallas' eekhoorn *Callosciurus erythraeus*
Siberische grondeekhoorn *Tamias sibiricus*
muskusrat *Ondatra zibethicus*
bruine rat *Rattus norvegicus*
zwarte rat *Rattus rattus*
beverrat *Myocastor coypus*

haasachtigen

konijn *Oryctolagus cuniculus*

roofdieren

wasbeerhond *Nyctereutes procyonoides*
fret *Mustela putorius furo*
Amerikaanse nerts *Neovison vison*
wasbeer *Procyon lotor*

evenhoevigen

muntjak *Muntiacus reevesi*
damhart *Dama dama*
moeflon *Ovis aries*

probleem voordoen, zoals de moeflon. Eerstgenoemde zijn al in de Romeinse tijd of tijdens de Middeleeuwen hier verzeild geraakt en ingeburgerd geraakt. Over het damhart kom ik hierna nog te spreken.

Muskusrat

Muskusratten hebben een buitengewoon fraaie vacht. Om die reden werden ze in hun oorsprongsgebied in Noord-Amerika flink bejaagd. Veel van de huiden van de muskusrat en van de Canadese bever werden in de negentiende en vroege twintigste eeuw geëxporteerd naar Europa om daar tot bontjassen te worden verwerkt. Het was een levendige handel, maar de vraag overtrof het (soms grillige) aanbod. Daarom werden in 1905 in Europa bontkwekerijen opgezet waar men deze grote knaagdieren ging fokken. Soms raakte er weleens een muskusrat aan de verkeerde kant van de

Tabel 1

In Nederland in het wild levende exotische soorten zoogdieren.

Exotic free-living mammal species in the Netherlands.

Figuur 9

Muskusrattenvangst. Foto: Marko Sanders. *Trapping of muskrats.*

afrastering en bijgevolg konden exemplaren verwilderen. Dat begon in Bohemen (Tsjechië), de rest is geschiedenis. In 1941 werd de eerste muskusrat in Nederland aangetroffen, bij Valkenswaard. Onmiddellijk werden er wettelijke maatregelen afgekondigd tegen het knaagdier. Een publicatie uit 1953 van de Plantenziektenkundige Dienst Wageningen meldde dat er toen al 3100 muskusratten in Nederland waren gevangen, dus in 12 jaar tijd. Toen maakte men zich er al ernstig zorgen over, en terecht, maar dat aantal van 3100 verbleekt vergeleken bij de huidige vangstaantallen (sinds 2008 ruim boven de honderdduizend per jaar, daarvoor enkele honderdduizenden per jaar). In 1953 zaten ze nog vooral in het zuiden van ons land, maar er waren toen ook al exemplaren in de Alblasserwaard, bij Rotterdam, en bij Rockanje gesignaleerd. Een fraaie serie kaartjes waarop het oprukken van de muskusrat in Nederland te zien is kan worden gevonden in de vorige atlas (BROEKHUIZEN ET AL. 1992A); de kaartjes geven de verspreiding aan van de muskusrat in de jaren 1941-1949, 1950-1969, 1970-1971, 1971-1972, 1975, 1980, 1985 en 1988. De grijze vlakjes op de kaartjes die de gemeenten aangeven waar de dieren zijn gevangen in de betreffende jaren geven een beeld als van een onweerszone die vanuit het zuidoosten ons land binnentrekt. Alleen enkele Waddeneilanden zijn nog gespaard gebleven.

Tegenwoordig is het Amerikaanse knaagdier niet meer uit onze streken weg te denken. Het is een schoolvoorbeeld van een invasieve exoot geworden, een soort die grote economische schade veroorzaakt en om die reden ook actief wordt bestreden. We zouden ons wellicht weinig van het waterkonijn aantrekken, als het dier niet de gewoonte had om een semiaquatich leven te leiden en daarbij vanuit het water lange tunnels te graven in de oevers. Als dat water een Hollands boezemwater is en die oever een dijk, dan is daarmee het probleem geschetst. Muskusratten vormen een permanente dreiging en vergroten de kans op overstroming. Om die reden worden ze dan ook fel vervolgd in ons land dat grotendeels beneden zeeniveau en het waterpeil van boezemwateren ligt. Er is in Nederland een per provincie georganiseerde muskusrattenbestrijding, met full-time aangestelde muskusrattenvangers. Er gaat per jaar een flink aantal miljoenen euro's in om!

De muskusrat zit intussen gevangen in een 'frame'. Het is een invasieve exoot, hij graaft tunnels in oevers en is dus gevaarlijk. De naam muskusrat (met nadruk op '-rat', en dus met een negatieve connotatie) draagt daaraan bij: ratten zijn tenslotte nare beesten, ongedierte. In België wordt deze zogenaamde rat 'waterkonijn' genoemd, dat klinkt al minder verwerpelijk en daar wordt hij zelfs wel gegeten. Bij ons niet. Er worden jaarlijks ruim honderdduizend exemplaren gevangen (tijdens topjaren in het begin van deze eeuw wel zo'n vierhonderdduizend), maar voor zover ik weet verdwijnen die nimmer in kookpot of braadslee. Of dat te betreuren is in een tijd waarin we massaal te hoop lopen tegen de bio-industrie, is een discussie op zich; hierover verderop meer.

De aantallen muskusratten zijn schrikbarend hoog. De jacht c.q. bestrijding slaat wel flinke deuken in de aantalscurves, maar uitgeroeid krijgen we ze nooit. Net zo min als we de waterpest, de Amerikaanse vogelkers, de Japanse

oester, de korfmossels of de halsbandparkiet ooit nog kwijtraken. De vraag die zich voordoet en via onderzoek beantwoord zou moeten worden, is of de jachtdruk niet een averechts effect heeft. Helpt het om veel muskusratten te vangen of is dat dweilen met de kraan open? Kun je niet beter stoppen met vangen? Is het niet zo dat hoe meer je vangt, hoe meer ze zich gaan voortplanten? Zie hierover ook bij de soortbeschrijving. Dat zijn interessante vragen, niet alleen vanuit wetenschappelijk oogpunt maar ook vanwege de enorme kosten die met de bestrijding gemoeid zijn. Logischerwijs willen de boeren en de waterschappen niet wachten op de antwoorden op al deze vragen. Die eisen bestrijding. Overigens is voor de agrarische sector nog niet eens het overstromingsgevaar de grootste dreiging, als wel het gevaar van in hollen en gaten wegzakkende tractoren, dichtslibbende slootjes en aangevreten suikerbieten. De laatste jaren is een kentering zichtbaar in de muskusrattenaanpak, waarbij meer aandacht wordt gegeven aan maatregelen die de vestiging kunnen voorkomen, zoals versterking en verharding van oevers.

Deels wordt deze verschuiving veroorzaakt door een toenemende ontzetting en ergernis over de vangmethoden. Muskusratten worden gevangen met behulp van onder water geplaatste vangkooien. De dieren zwemmen de kooi in en verdrinken. Dat is uiteraard geen snelle en pijnloze ('humane') dood; het levert de dieren een doodsstrijd op van ongeveer drie minuten. Nederland is hierover zelfs door de Brusselse autoriteiten op de vingers getikt, maar lijkt voorsnog niet voornemens de vangmethode aan te passen. Zo verschoof de bejegening van de muskusrat in de loop van iets meer dan een eeuw meerdere malen. Aanvankelijk was het in Amerika een lucratieve jachtbuit voor gebruik in de bontsector. Vervolgens werd het in Europa een fokdier dat in speciale pelskwekerijen werd gefokt. Na de ontsnapping en de razendsnelle uitbreiding werd de muskusrat een plaagdier, terwijl de soort tegelijkertijd als pelsdier werd afgewaardeerd. Wie wil er nu in een jas van rattenvel rondlopen? De laatste jaren is een lichte verschuiving zichtbaar van een plaagdier dat koste wat kost moet worden bestreden, naar een dier waar we mee zullen moeten leren leven en dat, als er dan toch bestreden moet worden, een humane dood verdient. Gezien de ontwikkelingen is dat wellicht de meest raadzaamste optie. Het gebruik van de muskusrat (in zijn hoedanigheid van waterkonijn) als scharrelvles is wellicht nog een te onderzoeken volgende mogelijkheid. Het wachten is op een desbetreffend kookboek.

Andere exoten

Behalve muskusratten zijn er diverse andere zoogdieren die als exoot met argwaan worden bekeken. De ervaringen in Groot-Brittannië, waar de grijze eekhoorn de inheemse rode eekhoorn verdringt, geven daar natuurlijk ook alle aanleiding toe. Het is een begrijpelijk angstscenario dat dergelijke ecologische rampen zich ook in Nederland of andere landen op het Europese continent zullen voordoen. Dit uit het oosten van de Verenigde Staten afkomstige knaagdier is inmiddels meerdere malen in ons land gesignaleerd maar heeft zich hier nog niet gevestigd. In Engeland is de soort intussen zeer algemeen en behoort daar nu ook tot de Londense stadsfauna. Behalve de grijze eekhoorn kennen we

ook de Siberische grondeekhoorn en Pallas' eekhoorn en heel soms andere pluimstaarten als exoot.

Een gelukkig snel in de kiem gesmoord geval haalde de pers in 2008. In Amersfoort had begin juni 2008 een verhuisondernemer vijf paartjes van de Japanse eekhoorn losgelaten. De man was trots op zijn daad die – zo meende hij – de natuur terugbracht in de vinexwijk Vathorst. De dieren waren gewoon legaal te koop bij een dierenhandelaar in de Betuwe.

Het uitzetten van exoten is echter wel illegaal en dus verboden. De ondernemer uit Amersfoort deed daar aanvankelijk laconiek over. 'Dan betaal ik toch gewoon een boete', was zijn reactie. De gemeente Amersfoort had bij monde van de plaatselijke stadsecoloog de actie wel bij voorbaat afgeraden, maar daar bleef het dan ook bij. Afraden is iets anders dan onomwonden verbieden, wat natuurlijk had moeten gebeuren. De dierminnende verhuizer trok zich niets aan van dit gemeentelijk advies, hij had namelijk de 'instemming van de buurtbewoners'. Die waren er dolblij mee en hadden het gevoel dat ze 'de natuur' weer terug in hun wijk haalden. Vathorst is een moderne frisse nieuwbouwwijk met weliswaar relatief veel duurzame accenten, maar waar iedere vorm van natuurlijkheid ver te zoeken is. De buurt vond het prachtig en verschafte daarmee een soort goedkeuring aan de onverantwoorde loslaatactie. Het werd zo welhaast een interessant geval van zich vormend bestuursrecht. Raadt de overheid iets af maar vindt de buurt het goed? Dan gebeurt het. Als alles goed is gegaan, zijn de witbuikeekhoorns naderhand allemaal weggevangen.

De andere genoemde eekhoornsoorten, Pallas' eekhoorn en Siberische grondeekhoorn, komen voor op een aantal plaatsen in Noord-Brabant en noordelijk Limburg, de grijze eekhoorn ook elders (maar heeft zich gelukkig nog nergens gevestigd). De stand van deze dieren wordt nauwlettend in de gaten gehouden.

En dan is er nog de wasbeerhond. Sinds 2012 heeft deze soort zich daadwerkelijk in ons land gevestigd, er is namelijk voortplanting geconstateerd. Er was in december 2013 bij Vroege Vogels tv een kort filmpje te zien dat met een infraroodcamera in een bos in Drenthe was opgenomen en waarop spelende pups te zien waren. Deze opnamen vormen het eerste bewijs voor het feit dat de wasbeerhond onderdeel is geworden van de Nederlandse zoogdierfauna. Het pluizige roofdier werd in de reportage welkom geheten door de opvallend vrolijke zoogdierdeskundige Jaap Mulder. Die zat er niet mee, met de vestiging van de wasbeerhond, en het is inderdaad zeer de vraag of de komst van het roofdier voor onze natuur een probleem zal opleveren. Waarschijnlijk niet. Maar de vraag is eigenlijk een retorische, want zoals Mulder in de documentaire opmerkte: 'We moeten er mee leren leven, je krijgt hem niet meer weg.'

De wasbeerhond behoort tot de hondachtigen en is daarmee een verre neef van de vos, waar het bij ons vanouds al van wemelt, én van de wolf, die op moment van schrijven nog niet serieus in ons land voorkomt. Wasbeerhonden zijn zeer schuwe nachtdieren. Wat dat betreft verschillen ze nogal van de vos, die intussen het laatste restje schuwheid overboord heeft gezet en de stad is binnengetrokken

▲ **Figuur 10**
Wasbeerhond.
Foto: Jelger Herder.
Raccoon dog.

(zie ook hieronder). Dat zal de wasbeerhond naar alle waarschijnlijkheid niet gaan doen.

'De wasbeerhond', zo meldt de website van de Zoogdiervereniging, 'is in Nederland een exoot en daarom niet beschermd. Hij is bejaagbaar omdat definitieve vestiging en uitbreiding zou kunnen leiden tot concurrentie om voedsel en schuilplaatsen met inheemse roofdieren.' Dat laatste kan slechts de vos en de das betreffen. Bejaagbaar dus, maar om het idee van bejaging meteen in de kiem te smoren, stelde de Partij voor de Dieren na die eerste vestigingsmelding voor om de wasbeerhond net als de vos en de das een beschermde status te geven. In dat geval zullen het, zulks in tegenstelling tot muskusratten, beschermde exoten zijn: in ons land een welhaast unieke woordcombinatie! De enige overeenkomst tussen wasbeerhonden en muskusratten is dat beide soorten ooit ontsnapte pelsdieren zijn. Maar wasbeerhonden zijn geen knaagdieren, ze ondermijnen geen oevers en ze knagen niet aan suikerbieten; ze behoeven dus ook geen miljoenenverslindende bestrijdingsdienst. Jaap Mulder nogmaals: 'Wen er maar aan.' Die realistische gedachte zou wat vaker leidend moeten en ook kunnen zijn, zeker in die gevallen waarbij er geen redding meer aan is.

De stadsvos

Geen exoot als genoemde wasbeerhond, maar toch vermeldenswaard is de vos. Ook vossen zijn dieren die altijd emoties losmaken. Weinig natuurverschijnselen roepen zo veel vertedering op als een paar over elkaar heen buitende jonge vosjes. Tegelijkertijd worden vossen verguisd: honds-dolheid, worminfecties, het uitsterven van het korhoen, de teloorgang van meeuwenkolonies en de lepelaar, en het opeten van kippen en het konijn van de burens, de vos heeft het gedaan!

Vroeg in het jaar 2013 was voor velen de maat vol. Een vos in de Londense buitenwijk Bromley drong een huis in, greep een zuigeling uit zijn wiegje, sleepte het kind aan zijn armpje de kamer door, beet het een paar keer in het hoofdje en werd uiteindelijk door de ijlings toegesnelde moeder verjaagd. Bij het arme jongetje moest een vinger

worden aangenaaid en zijn bloederige hoofdwonden werden gehecht. Het geval in Bromley was trouwens niet het eerste, want al in 2010 werden twee baby's (een eeneiige tweeling) door een Londense stadsvos flink te grazen genomen.

De rapen waren toen wel gaar voor wat betreft het fenomeen van de 'urban fox'. Zelfs de burgemeester van Londen bemoeide zich ermee; hij verordonneerde ferm dat 'we' meer moeten doen om het groeiende probleem van de stadsvossen aan te pakken. Hij zei er niet bij wat. Een vertegenwoordiger van de Britse vereniging van ongediertebestrijders wist beter: het probleem is door mensen veroorzaakt en niet door vossen. De ogenschijnlijke knuffelbaarheid en de grote gelijkenis met onze geliefde hond leiden ertoe dat veel mensen stadsvossen gaan voeren. Er zijn bewoners die proberen vossen uit hun hand te laten eten. Bijgevolg raken de beesten gewend aan menselijke aanwezigheid, worden ze steeds minder schuw en aarzelen niet om huizen binnen te gaan op zoek naar lekkere hapjes. En als zo'n lekker hapje dan in een wieg klaarligt om te worden gepakt loopt het snel uit de hand.

De stadsvos, in de volksmond ook bekend als patatvos, is niet alleen in Londen al jaren aanwezig, ook in Nederland is hij binnen de bebouwde kom een steeds vaker voorkomend verschijnsel. In Rotterdam hebben vossen zich sinds de eeuwwisseling permanent gevestigd in de buitenwijken op de noordoever, vooral in Kralingen, Ommoord en Overschie. De ruime aanwezigheid van groenstructuren als parken, golfbanen en volkstuintjes helpt enorm en groene snelwegbermen vol smakelijke veldmuizen dienen als corridor. Ten tijde van de jaarwisseling 2013-2014 wordt met een gemiddelde frequentie van eenmaal per week (!) door de dierenambulance een doodgereden vos bij het Natuurhistorisch Museum Rotterdam afgeleverd en in de stadsecologische collectie opgenomen.

Net als in Londen lopen ook in Rotterdam de gemoederen soms hoog op, bijvoorbeeld toen er een tamme eend uit een tuin was verdwenen. Opgewonden inwoners schreven hierover boze brieven en eisten van de overheid onmiddellijk afschot. Om de vos en zijn daden even in perspectief te plaatsen: in Nederland worden per jaar 150.000 mensen gebeten door een van de ruim twee miljoen honden, 50.000 gewonden behoeven daarop medische zorg. Gemiddeld vallen er 1,2 menselijke doden per jaar als gevolg van hondenbeten. Een aanzienlijk deel van de gewonden houdt er bovendien voor kortere of langere tijd een post-traumatische stressstoornis aan over. Dit alles heeft echter nimmer geleid tot verzoeken om gecoördineerd afschot van alle loslopende honden. Bij vossen wel, die hebben het altijd gedaan. Er blijkt maar weer eens uit hoe moeizaam onze omgang met 'wilde' roofdieren is.

GROTE GRAZERS EN DE JACHT

Een zegswijze luidt dat wanneer je twee Nederlanders bij elkaar zet, je een kerkgenootschap hebt, en bij drie Nederlanders ontstaat er een schisma. Exact dit verschijnsel doet zich voor in onze opvattingen over de jacht in het algemeen en de jacht op exoten, ganzen en grote grazers in het bijzonder. De gemiddelde Nederlander is sterk anti-jacht. Al snel worden jagers in de hoek van elitaire, rijke, in brons-

groene kledij gehulde en in dure Range Rovers rondrijdende lustmoordenaars gedrukt, 'geframed' in modern taalgebruik. Nederland is ook het enige land ter wereld waar anti-jachtsentimenten zijn neergeslagen in een politieke partij, de Partij voor de Dieren. In bijvoorbeeld Frankrijk doet zich het tegenovergestelde voor, daar is juist een pro-jachtpartij actief (maar niet zeer succesvol). In kringen van biologen, ecologen en natuurbeheerders wordt in ons land meestal genuanceerder over de jacht gedacht. Je kunt de jacht opvatten als een vervanging voor de al eeuwen uit ons land verdreven grote carnivoren, en als vorm van schadebestrijding. Dan is sprake van beheerjacht. Er is ook plezierjacht waarbij van deze doelen niet per se sprake is. Er is dus een inhoudelijk verschil tussen plezierjacht en beheerjacht, maar voor de tegenstanders is dat een pot nat. Vooral de jacht op zoogdieren roept emoties op, bij de hengelsport is dat minder het geval. Zoogdieren hebben een grotere aai-baarheidsfactor dan de koudbloedige en geschubde vissen. En daarbij staan zoogdieren het dichtst bij de mens, niet alleen taxonomisch maar ook in emotionele zin. In de woorden van Femmy Kraaijeveld-Smit, beleidsmedewerker van de Dierenbescherming, in een interview in de Volkskrant van 2 juli 2011:

Het beleid wordt nog wel bepaald door boeren, jagers en natuurbeschermers, maar ze zien daarbij een trend in de maatschappij over het hoofd: in de stad realiseert men zich steeds meer dat dieren [zich] ook bewust zijn van pijn en stress, dat je daar niet zomaar in kunt gaan schieten. Deze mensen worden vaak gezien als bunnyhuggers, als mensen die er geen verstand van hebben, maar de trend wordt alleen maar groter.

Vergelijkbare en soms even verhitte discussies laaien regelmatig op rond het fenomeen van de grote grazers: Schotse hooglanders, heckrunderen, wisenten, koniks, edelherten, damherten, allemaal herbivore grote zoogdieren die worden ingezet als natuurlijke maaimachines. Het spaart geld in de vorm van menselijke arbeidskracht uit en het houdt natuurgebieden mooi open. Maar het gebrek aan grote predatoren en de afkeer van de (beheer)jacht zorgen voor toenemende aantallen grote herbivoren. Dat levert dan problemen op, omdat de aantallen zodanig toenemen dat de dieren óf 's winters creperen óf buiten de omheining hun heil gaan zoeken. We willen graag de natuur nabootsen in onze omheinde reservaten en daar zelfs grote herbivoren laten rondstruinen, maar de daarbij behorende aanblik van dode, rottende en vliegenvriendelijke karkassen vinden we weezinwekkend. Het levert jaarlijks opiniestukken en ingezonden brieven op, en ook telkens Kamervragen. Afschieten of niet? Bijvoeren of niet? De natuur volstrekt zijn gang laten gaan of niet? Voor ieder standpunt zijn argumenten te vinden en ook meer of minder fanatieke pleitbezorgers. En als we dan afschieten, moeten de dode beesten dan blijven liggen of niet? Ik herinner me een ingezonden brief waarin werd uitgelegd dat het eventuele verwijderen van de doodgeschoten runderen en paarden moet worden gezien als een wezenlijke aantasting van de natuur, omdat daarmee de doodgravertjes, de vliegen en de bacteriën de kans wordt ontnomen om te leven.

Wanneer de meningen onverzoenlijk tegenover elkaar staan is er de mogelijkheid om een niet-biologisch geschoolde derde er een bindende uitspraak over te laten doen: de gang naar de rechter. Regelmatig staan overheid en terreinbeheerders en belangenbehartigers tegenover elkaar om een uitspraak te krijgen. Zo kreeg medio 2013 de provincie Noord-Holland van de rechter toestemming tot het afschieten van loslopende damherten om verkeersongevallen en gewasschade te beperken. Dat is interessant: niet dat dat mag, maar dat dat kennelijk nodig is. Damherten behoren vanouds niet tot de typische fauna van de Nederlandse duingebieden, maar ze zitten er nu wel in grote aantallen. Damherten kennen we allemaal uit het hertenkamp. Het zijn prachtige dieren, voorzien van leuke witte bambistippen, qua maat tussen ree en edelhert in. De mannetjes hebben een imposant, wijd uitstaand gewei met een groot plat schoffelvormig uiteinde.

In de warme tussenijstijden kwamen damherten in ons land voor, maar de laatste ijstijd heeft ze ver teruggedrongen richting Zuidoost-Europa. Dankzij de Romeinen zijn ze weer onze kant uit gekomen, maar altijd door menselijke bemoeienis en nooit spontaan. De dieren die we nu in ons land zien, zowel in kinderboerderijen en hertenkampen als in het Noord-Hollandse duingebied, zijn dus eigenlijk nazaten van door de mens geïntroduceerde exoten.

In Zuid-Kennemerland is ooit een aantal damherten losgelaten, waarna in de Amsterdamse Waterleidingduinen en aangrenzende delen van het duingebied een flinke popula-

tie is ontstaan. De aantallen zijn in een relatief kort tijdsbestek exponentieel toegenomen, niet gehinderd door gebrek aan voedsel of de aanwezigheid van roofdieren en jagers. De herten leven er in principe achter een hek, maar dat is niet ‘damhertproof’ want geen tweeënhalve meter hoog en dus lopen ze ook buiten het gebied rond. Het is natuurlijk niet zo dat de herten letterlijk tegen de hekken aan gedrukt worden, maar vanuit populatiedynamisch oogpunt bezien komt het daar wel op neer. Er zijn er te veel op het ter beschikking staande oppervlak, en dan willen ze weg, op zoek naar een rustiger of minder kaalgevreten leefomgeving. Neem het die herten eens kwalijk. Het probleem (zo het een probleem is) van de ontsnapte damherten werd in het voorjaar van 2010 schitterend vereeuwigd door de Rotterdamse fotograaf Arie Kievit die in de Volkskrant een iconische foto publiceerde van een mannelijk damhert dat te Zandvoort elegant over een betonnen nepbarokke vaas in een mathematisch strakke tuin vol gladgeschoren buxushagen sprong. Dat is nog tot daar aan toe, maar herten komen ook onder auto's en leveren dus gevaar op en derhalve wilde de provincie ingrijpen. De rechter moest eraan te pas komen om dat goed te vinden.

Het probleem in zulke gevallen is het onvolkomen ecosysteem. Er zijn in Bloemendaal en Zandvoort geen wolven of andere predatoren om de aantallen herten op natuurlijke wijze te reguleren. Die willen ze daar ook niet en dus moeten jagers het nu doen. Daar komt dan ook nog bij: wat te doen met dode dieren? Niet met rottende kadavers maar

Figuur 11

Uitgezette wisenten in het Kraansvlak, Nationaal Park Zuid-Kennemerland.

Foto: Henk Heijligers.

Introduced European bison in National Park Zuid-Kennemerland.

▲ **Figuur 12**
Danhert in Zandvoort.
Foto: Arie Kievit.
Fallow deer.

met beheersmatig geschoten, vers wild zoals edelherten en wilde zwijnen (dit geldt ook voor bijvoorbeeld ganzen). In een tijdsgewricht waarin toenemende weerstand bestaat tegen de bio-industrie en de uitwassen daarvan, zoals megavarkensstallen en plofkippen, en gepaard daaraan een snel toenemende belangstelling voor scharrelvlees, 'slow food' en woonplaats nabij streekproducten, is er wat voor te zeggen dat kostelijke scharrelvlees niet onbenut te laten. Ik noemde dit aspect al bij de muskusrat (het waterkonijn). Het is een interessante paradox dat degenen die tegen de bio-industrie ageren, dikwijls ook tegen het nuttigen van dergelijk scharrelvlees zijn. Bijgevolg verdwijnt het nogal

▲ **Figuur 13**
Een zeearend en zwarte kraaien
op een dood rund in de
Oostvaardersplassen.
Foto: Martijn de Jonge.
*A white-tailed eagle and carrion
crows on a dead cattle.*

eens naar de destructie. Een briefschrijver in dagblad Trouw wist daar zelfs cijfers over te verschaffen:

Afgelopen winter zijn er 1690 grote grazers in de Oostvaardersplassen doodgegaan van de honger: 147 Heckrunderen, 283 Konikpaarden en 1260 edelherten. Hiervan zijn 830 stuks naar Rendac gegaan voor destructie. De rest van de dode dieren ligt te rotten in het afgesloten gebied. Om aan dit wanbeleid een einde te maken stel ik voor om (...) jaarlijks een draagkrachtberekening op te stellen van hoeveel grazers het gebied aankan en de overige populatie tijdig te laten afschieten door gecertificeerde jagers. Het biologische vlees kan voor menselijke consumptie worden aangeboden (...).

Ook in dit voorstel is het zoogdier er ten nutte van de mens. Dan kan vermoedelijk ook niet anders, in een piepklein en dichtbevolkt land met 17 miljoen inwoners. Die unieke situatie zorgt ervoor dat we over onze zoogdieren, en vooral over de exoten, de lastige en de boven-tallige onder hen, nooit uitgepraat raken. En omdat we Nederlanders zijn, zijn we het daarbij ook nooit met elkaar eens.

CONCLUSIE

De relatie tussen mensen en zoogdieren is onderwerp van dit hoofdstuk. Het gaat over een haat-liefdeverhouding, zoals we hebben gezien. We roeien uit én we knuffelen, en dat soms zelfs binnen de taxonomische omgrenzing van dezelfde soort. Het was zeker niet mijn bedoeling hier een compleet overzicht te geven over alle relaties die de mens in ons land met de diverse soorten zoogdieren onderhoudt. Wel wilde ik een aantal opvallende verschijnselen behandelen, waardoor hopelijk duidelijk is geworden hoe de relatie tussen mensen en zoogdieren wordt bepaald door factoren die uiteindelijk weinig met biologie te maken hebben. Het gaat veeleer om economische overwegingen, om hygiëne, om schadebeperking, om aaibaarheid en om al dan niet valse sentimenten. Zoogdieren kunnen worden gezien en tegemoetgetreden als productiemiddelen, als ongedierte, maar ook als knuffelobject. In de loop van de tijd kan bovendien de ene vorm van bejegening veranderen in een andere: waar walvissen eerst werden gezien als leverancier van kostbare vetten en ijverig werden bejaagd, verschoof de bejegening zodanig dat de dood van een gestrande walvis leidde tot een stille tocht met waxinelichtjes. In twee gevallen leidden de hoogoplopende emoties rond onze zoogdierliefde zelfs tot de uitvaardiging van een noodverordening. Tegelijkertijd gaat de bio-industrie tamelijk ongestoord verder. Het verhaal over de relatie tussen de mens en de zoogdieren is daarmee vooral een verhaal vol paradoxen, en zegt ook veel over onszelf. Wordt vervolgd.